

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA SINTAKTIK KONSTRUKSIYALARNING STRUKTURAL-TRANSFORMATIV TAHLILI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i02.045>

Usmonova Sayidaxon Azamatjon qizi

Ilmiy rahbar: Matkarimova Ashurxon Ismoilovna

Andijon davlat chet tillari instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi sintaktik konstruksiyalar struktural va transformatsion nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot so'z birikmalari va gap tarkibini, argumentlar tizimi, kelishik belgilari, passiv va so'roq shakllari, murakkab va qo'shma gaplar, hamda axborot tuzilishini o'rganadi. Ingliz tili analitik, SVO (*subject - verb - object*) tipidagi til bo'lib, grammatik munosabatlarni so'z tartibi va yordamchi fe'llar orqali belgilaydi. O'zbek tili esa agglyutinativ, SOV (*subject - object - verb*) tipidagi til bo'lib, sintaktik munosabatlarni asosan morfologik qo'shimchalar yordamida ifodalaydi, so'z tartibi esa nisbatan erkin. Struktural modellashtirish va qiyosiy tahlil natijalari ikki tilning universal tamoyillarga bo'ysunishini, shuningdek tipologik farqlarini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari nazariy sintaksis, qiyosiy tilshunoslik va tarjimashunoslik sohalariga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: qiyosiy sintaksis, strukturalizm, generativ grammatika, SVO, SOV, tipologiya, agglyutinativ til, analitik til

STRUCTURAL-TRANSFORMATIVE ANALYSIS OF SYNTACTIC CONSTRUCTIONS IN ENGLISH AND UZBEK

Usmonova Sayidakhon Azamatjon kizi

Scientific supervisor: Matkarimova Ashurkhon Ismailovna

Andijan State Institute of Foreign Languages

Abstract: This article analyzes syntactic constructions in English and Uzbek from a structural and transformational perspective. The study examines word combinations and sentence structure, argument systems, conjunctive affixes, passive and interrogative forms, complex and compound sentences, and information structure. English is an analytical, SVO (*subject - verb - object*) language, which determines grammatical relations through word order and auxiliary verbs. Uzbek is an agglutinative, SOV (*subject - object - verb*) language, which expresses syntactic relations mainly through morphological affixes, and word order is relatively free. The results of structural modeling and comparative analysis show the subordination of the

two languages to universal principles, as well as typological differences. The results of the study contribute to the fields of theoretical syntax, comparative linguistics, and translation studies.

Keywords: comparative syntax, structuralism, generative grammar, SVO, SOV, typology, agglutinative language, analytic language

Kirish. Sintaksis - tilning asosiy strukturaviy sathi bo'lib, so'zlar va so'z birikmalarining ma'noli va grammatik jihatdan to'g'ri birikishini ta'minlaydi. Zamonaviy sintaksis nazariyasi Ferdinand de Saussurening strukturalistik yondashuvidan rivojlangan. Saussure tilni bir-biriga bog'langan belgilarning tizimi sifatida talqin qilgan. Keyinchalik, Noam Chomskyning generativ nazariyasi sintaksisga yangi yondashuv olib keldi.

Tipologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tillar grammatik munosabatlarni turlicha ifodalaydi. Ingliz tili analitik bo'lib, so'z tartibiga tayanadi. O'zbek tili esa agglutinativ bo'lib, grammatik funksiyalarni qo'shimchalar orqali bildiradi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz va o'zbek tillarining sintaktik tizimini qiyosiy-tipologik hamda struktur yondashuv asosida o'rganishdan iborat. Tadqiqot zamonaviy tilshunoslik nazariyalari, xususan, struktur tilshunoslik (masalan, Ferdinand de Saussure ta'limoti) hamda transformatsion-generativ grammatika (Noam Chomsky nazariyasi) doirasida olib borilishi nazarda tutiladi.

1. Ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarni struktural tarzda tahlil qilish. Ushbu maqsad gap va so'z birikmalarining ichki tuzilishini, ularning komponentlari o'rtasidagi sintaktik munosabatlarni aniqlashni ko'zda tutadi. Struktur tahlil orqali har ikki tilning sintaktik modellari, gap bo'laklarining funksional yuklamasi hamda predikativ birliklarning tashkil topish mexanizmi o'rganiladi. Bu jarayon distributiv va komponent tahlil usullariga tayangan holda amalga oshiriladi.

2. Morfologik va so'z tartibi parametrlarini qiyosiy ko'rsatish. Mazkur vazifa ingliz tilining analitik xususiyati va o'zbek tilining agglutinativ tabiati asosida morfologik ko'rsatkichlar hamda so'z tartibi (word order) parametrlarini qiyoslashni nazarda tutadi. Ingliz tilida qat'iy SVO modeli ustuvor bo'lsa, o'zbek tilida SOV modeli dominant hisoblanadi. Morfologik vositalar (affiksatsiya, yordamchi so'zlar, grammatik ko'rsatkichlar) hamda sintaktik pozitsiyaning grammatik ma'no ifodalashdagi roli o'zaro solishtiriladi.

3. Transformatsion mexanizmlarni ikki til doirasida aniqlash. Transformatsion mexanizmlar deganda, chuqur (deep structure) va yuzaki (surface structure) tuzilmalar o'rtasidagi munosabatlar, gaplarning passivlashuvi, so'roq shakliga o'tishi, inkor konstruksiyalarining hosil qilinishi kabi jarayonlar tushuniladi. Ingliz va o'zbek tillarida transformatsiya usullari, ularning formal vositalari va funksional natijalari qiyosiy tahlil qilinadi.

4. Universal va tipologik jihatlarni aniqlash. Tadqiqotning yakuniy maqsadi ikki til materiallari asosida til universalliklari va tipologik farqlarni aniqlashdir. Bu borada lingvistik universallar nazariyasi (masalan, Joseph Greenberg tomonidan ilgari surilgan tipologik umumlashmalar) muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Natijada, ingliz va o'zbek tillarining umumiy va farqli xususiyatlari aniqlanib, ularning struktur-tipologik tasnifi asoslanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Strukturalizm til birliklarini ularning o'zaro munosabati orqali tahlil qiladi. Saussure (1916) tilni belgilarning tizimi sifatida ko'rgan. Bloomfield (1933) distributsion tahlil asosida frazalarni aniqlashni ilgari surgan. Chomsky (1957, 1965) fraza tuzilishi va transformatsion operatsiyalarni joriy qilgan. Greenberg (1963) so'z tartibi universallarini aniqladi. Comrie (1989) esa tipologik parametrlarni kengaytirdi. Turk tillari tadqiqotlari (Johanson, 1998; Kornfilt, 1997) agglyutinativ morfologiya va SOV tartibini yoritadi. Ingliz tili sintaksisi Quirk va boshq. (1985), Huddleston va Pullum (2002) tomonidan batafsil tahlil qilingan.

Transformativ sintaksis g'oyalari asosan xorijiy tilshunoslik, xususan, N.Xomskiy nomi bilan bog'liq generativ-transformatsion grammatika ta'sirida shakllangan. Ushbu nazariya doirasida sintaktik konstruksiyalar chuqur (deep structure) va sirtqi (surface structure) tuzilmalarga ajratilib, ularning o'zaro transformatsiya jarayoni tahlil qilinadi. O'zbek tilshunosligida sintaksis masalalari, xususan, sintaktik konstruksiyalarning strukturaviy va transformativ xususiyatlari uzoq yillar davomida ilmiy tadqiqotlar markazida bo'lib kelgan. Ushbu yo'nalishdagi izlanishlar til birliklarining shakl va mazmun munosabatlarini, gap qurilishidagi struktur modellarning nutq jarayonida qanday o'zgarishlarga uchrashini yoritishga qaratilgan.

An'anaviy o'zbek sintaksisi doirasida gap va uning tarkibiy qismlarini tahlil qilish masalalari A.G'ulomov, S.Ibrohimov, M.Asqarova, H.Ne'matov kabi olimlarning ishlarida keng yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda asosan sodda va qo'shma gaplarning struktur tuzilishi, gap bo'laklari tizimi, ularning o'zaro sintaktik munosabatlari tavsifiy-uslubiy yondashuv asosida izohlangan. Mazkur asarlar o'zbek tilidagi sintaktik konstruksiyalarni tasniflash va ularning grammatik xususiyatlarini belgilashda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Struktural tilshunoslik g'oyalari o'zbek tilshunosligiga kirib kelishi bilan sintaksisni formal modellar asosida o'rganishga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Bu borada H.Ne'matov va R.Sayfullayeva ishlarida gapning struktur sxemalari, minimal va kengaytirilgan konstruksiyalar masalasi ko'tarilgan. Olimlar sintaktik konstruksiyalarni tayanch komponentlar asosida modellashtirib, ularning variantlari va nutqiy realizatsiyalarini aniqlashga harakat qilganlar.

O'zbek tilshunosligida transformativ yondashuv elementlari ayrim tadqiqotlarda qo'llanilgan bo'lib, bunda darak gapning so'roq, inkor, buyruq shakllariga aylanishi, soddaga gaplarning qo'shma gapga transformatsiyasi kabi holatlar tahlil qilingan.

M.Asqarova va Sh.Rahmatullayevlarning ishlarida sintaktik sinonimiya, transformativ munosabatlar bilan bevosita bog'liq holda talqin etiladi. Mualliflar bir mazmunning turli sintaktik shakllar orqali ifodalanishini transformatsion jarayon sifatida izohlaydilar. Bu esa sintaktik konstruksiyalarning nafaqat struktur, balki semantik va pragmatik jihatdan ham o'zgaruvchanligini ko'rsatadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda esa funksional va kognitiv yondashuvlar transformativ tahlil bilan uyg'unlashib bormoqda. Sintaktik konstruksiyalar nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va axborot tuzilmasi bilan bog'liq holda tahlil qilinmoqda. Bu yondashuvlar gap strukturasi va uning transformatsiyalari faqat grammatik hodisa emas, balki nutq faoliyatining mahsuli ekanini asoslab beradi.

Natijalar. Ingliz tilida so'z tartibi SVO tartibida qo'llanadi. Masalan: The researcher analyzed the data. Junmalarda quyidagi ko'rishga ega: $S \rightarrow NP + VP + VP \rightarrow V + NP$. Bunda ega va obyekt pozitsiyalari qat'iy belgilangan. O'zbek tili SOV tartibida qo'llanadi. Masalan: Tadqiqotchi ma'lumotlarni tahlil qildi. "Obyekt" kelishik qo'shimchasi (-ni) orqali aniqlanadi. So'z tartibi o'zgarganda ham sintaktik munosabat o'zgarmaydi. Ingliz tilida holatlar minimal (subyekt/obyekt zamon pronounlarda). O'zbek tilida kelishiklar orqali aniq aniqlanadi:

- Akkuzativ (-ni)
- Dativ (-ga)
- Lokativ (-da)
- Ablativ (-dan)

Bu holatlar argumentlar vazifasini mustaqil belgilaydi.

Ingliz tilida so'z tartibi qat'iy, aks holda ma'no o'zgaradi. O'zbek tilida pragmatik maqsad uchun tartibni erkin o'zgartirish mumkin: Kitobni talaba o'qidi. Talaba kitobni o'qidi.

Ingliz passivi: The experiment was conducted by the scientist.

O'zbek passivi: Tajriba o'tkazildi.

O'zbek tilida passiv ishlatilishi kamroq, faol konstruktsiya ko'pincha afzal.

Ingliz: yordamchi fe'l bilan pozitsiya o'zgaradi: Did the scientist conduct the experiment?

O'zbek: interrogativ yuklama orqali hosil qilinadi: Olim tajribani o'tkazdimi?

Ingliz: She said that the results were accurate.

O'zbek: nominalizatsiya orqali: U natijalar to'g'ri ekanini aytdi.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillarining sintaktik konstruksiyalari tipologik parametrlar bilan farqlanadi. Ingliz tili qat'iy so'z tartibiga ko'ra yordamchi fe'llarga tayanadi; O'zbek tili morfologik qo'shimchalar orqali sintaktik vazifani belgilaydi. Har

ikkala til hierarxik va transformatsion tamoyillarga bo'ysunadi. Kelgusidagi tadqiqotlar korpus asosida miqdoriy tahlil, psixolinguistik eksperimentlar va ikki tilda sintaktik ishlov berish modellarini o'rganishni nazarsa tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bloomfield, L. (1933). Language. Holt.
2. Chomsky, N. (1957). Syntactic structures. Mouton.
3. Comrie, B. (1989). Language universals and linguistic typology (2nd ed.). University of Chicago Press.
4. Croft, W. (2003). Typology and universals (2nd ed.). Cambridge University Press.
5. Dixon, R. M. W. (2010). Basic linguistic theory (Vol. 2). Oxford University Press.
6. Dryer, M. S. (1992). The Greenbergian word order correlations. Language, 68(1), 81-138.
7. Givón, T. (2001). Syntax: An introduction (Vol. 1-2). John Benjamins.
8. Greenberg, J. H. (1963). Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In J. Greenberg (Ed.), Universals of language. MIT Press.
9. Hawkins, J. (2004). Efficiency and complexity in grammars. Oxford University Press.
10. Huddleston, R., & Pullum, G. (2002). The Cambridge grammar of the English language. Cambridge University Press.
11. Kononov A. N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka. - Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1960.
12. Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. - Toshkent: Fan, 2000.
13. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. - Toshkent: O'qituvchi, 1992.
14. Van Valin, R. (2001). An introduction to syntax. Cambridge University Press.
- Whaley, L. (1997). Introduction to typology. Sage.
15. Williams, E. (1981). Argument structure and morphology. Linguistic Review, 1, 81-114.
16. Yip, M., Maling, J., & Jackendoff, R. (1987). Case in tiers. Language, 63(2), 217-250.
17. G'ulomov A. O'zbek tilida gap. - Toshkent: Fan, 1957.
18. O'zbek tili (maqolalar va grammatik izohlar). - Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2000-2005.
19. Newmeyer, F. (2005). Possible and probable languages. Oxford University Press.